

ΑΠΟ ΤΙΣ ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΑΠΟΤΙΜΗΣΕΙΣ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ

«Κάνατε πολύ, από το δρόμο που χρειάζεται ένα τέτοιο θέμα» ήταν το σχόλιο του Κωνσταντίνου Δημαρά στην ανακοίνωσή μου για «τη δυσπιστία στο έντυπο βιβλίο και την παράλληλη χρήση του χειρογράφου», που έγινε στο Α' Συμπόσιο του ΚΝΕ το 1981 σ' αυτό το χώρο. Τον ευχαρίστησα για τον καλό του λόγο και νομίζω ότι τον είσέπραξα και με τις δυό του ύψεις: της ενθάρρυνσης και της αυστηρότητας. Δεν ξανασυζητήσαμε γι' αυτό το θέμα εξαιτίας της δικής μου συστολής, να μην τον βαραίνω με τα άμεσα προβλήματα των έρευνών μου, αλλά και ενός λόγου που άκουγα να τον επαναλαμβάνει από το 1971 που τον γνώρισα: «στα δημοσιευμένα κείμενά μου έχουν αποτυπωθεί σε μεγάλο βαθμό όσα είχα να πω», τραβώντας μας λίγο και το αυτό για όσα ποτέ δε διαβάσαμε από τα γραφτά του και για εκείνα που κακοκαταλάβαμε.

Στο κείμενο της ανακοίνωσής μου, που τυπώθηκε τον επόμενο χρόνο¹, παρέθεσα στην πρώτη ύποσημείωση, την άποψή του για το ζήτημα της δυσπιστίας, διατυπωμένη στην πρώτη έκδοση της *Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* το 1948: «Σε όλο το φαναριώτικο αιώνα το χειρόγραφο ανταγωνίζεται το έντυπο· ή ακρίβεια, οί δυσκολίες του έμπορίου, ή δυσπιστία προς θρησκευτικά κείμενα δημοσιευμένα σε δυτικό περιβάλλον, έχουν αποτέλεσμα να συνεχίζεται το έθιμο της αντιγραφής βιβλίων, είτε στα μοναστήρια, είτε στα σχολεία, είτε σε πολιτισμικά κέντρα»². Η φράση του αυτή επαναλαμβάνεται άπαράλλακτη και σ' όλες τις μεταγενέστερες εκδόσεις χωρίς κανένα σχόλιο ή σημείωση, ενώ, όσο γνωρίζω, σε κανένα του άλλο κείμενο δεν έχει αναφερθεί σ' αυτό το θέμα.

Τα προσκομιζόμενα τεκμήρια και οί συσχετισμοί της δικής μου ανακοίνωσης κατέληγαν σε παρόμοια συμπεράσματα με εξαίρεση το χρονικό προσδιο-

1. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβεντής, «Η δυσπιστία στο έντυπο βιβλίο και ή παράλληλη χρήση του χειρογράφου», *Τό βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες, Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Έρευνών Ε.Ι.Ε.*, Αθήνα 1982, σ. 283-293.

2. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τ. Α', Αθήνα, Ίκαρος, 1948 [*Μέρος τρίτο. Αιώνας προσπαθειών. Ο Έλληνισμός ως τὰ 1774. Κεφάλαιο ογδοο. Η γοητεία του λόγου. Ο λογοτέχνης και τὸ κοινὸ του*].

ρισμό «φαναριώτικος αιώνας») και μάλιστα την αφετηριακή του χρονολογία 1671 που μου έβαζε ερωτηματικά αφού όσα υποστήριζα τοποθετούσαν την αρχή του φαινομένου 100 περίπου χρόνια παλαιότερα. Δεν θέλησα να καταφύγω στην προστασία κάποιων απόψεων για τα γενικά έργα, δηλαδή ότι στις γενικές τους αποτιμήσεις και γραμμές, οι χρονικές και κυρίως οι τοπικές αποκλίσεις είναι δικαιολογημένες.

Καθώς περνούσε και αρκετός χρόνος από τη γραφή της δικής μου μελέτης προσπαθούσα να ελέγχω τις υποθέσεις και τα συμπεράσματά της, για τα χρονικά όρια του φαινομένου, με την άποψη Δημαρχά της οποίας είχα μόνο το συμπέρασμα. Ανακάλυπτα πόσο ή δική μου έρευνα προσπαθούσε να βρει τις πρώτες αντιδράσεις της μακρόχρονης μετάβασης από το χειρόγραφο στο έντυπο με σημαδεμένο άρνητικό συντελεστή την προαιώνια σχισματική προκατάληψη των Όρθοδόξων απέναντι στο έντυπο βιβλίο που παραγόταν στη Δύση. Αντίθετα ο Δημαρχάς, ιστορικός του συνόλου της νεοελληνικής παιδείας στη μεγάλη διάρκεια, παρακολουθεί την κίνηση του φαινομένου («δικήν εκκρεμοῦς») και αναζητά τις εντάσεις και τις πυκνώσεις. Με αυτή την όπτική και ή δική μου μελέτη δεν λέει τα αντίθετα. Πράγματι ο φαναριώτικος αιώνας έφερε όλα εκείνα τα στοιχεία που ανάδειξαν το πρόβλημα: αύξηση παραγωγής βιβλίων και αντιτύπων και από τα νεοϊδρυμένα τυπογραφεία της Βενετίας (Γλυκής, Σάρος, Βόρτολης) και διάδοσή τους μέσα από τα δίκτυα του γενικού εμπορίου της Ανατολής ώστε να ανταποκριθεί στις ζητήσεις μιας κοινωνίας, που ή οικονομία της, όλο και περισσότερο εκχρηματίζεται. Η όρθοδοξη Ρωσία μετέχοντας στις επιχειρήσεις κατά της Τουρκίας έδραconiει τις θέσεις της ως προστάτιδας των Όρθοδόξων των Βαλκανίων αλλά και των παροικιών τους στην Ευρώπη. Οι κάθε λογής πράκτορες των Ρώσων βρίσκουν τους τρόπους να πείσουν τους ύποδούλους, που περίμεναν Σταυροφορία των Δυτικών έναντι των Τούρκων, ότι τώρα οι χρησμοί και ό Άγαθάγγελος δείχνουν τη Ρωσία³. Η συνθήκη του Πασάροβιτς (1718) σήμαινε ύποχώρηση του δυτικού στοιχείου από την καθ' ήμεις Ανατολή, τουλάχιστο με τις ως τότε γνωστές μορφές δράσης. Από την άλλη μεριά όλη ή επί αιώνες προσπάθεια προσηλυτιστικής διείσδυσης Καθολικών και Προτεσταντών ανακόπτεται και χάνονται τα πολιτιστικά και φιλανθρωπικά της εύεργετήματα. Η προσπάθεια των δυτικών να ελέγξουν τα χριστιανικά προσυνήματα της Παλαιστίνης αποτυγχάνει για πολλούς λόγους αλλά κυρίως εξαιτίας της δράσης των Φαναριωτών στο πολιτικό παιχνίδι έπηρεασμού της τουρκικής έξουσίας. Όλα αυτά σκλήρυναν την αντιδυτική ιδεολογία και καλλιέρ-

3. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Χρησμολογικό εικονογραφημένο μονόφυλλο των άρχων του 18ου αιώνα», *Μνήμων* 7 (1978-79) 56-58.— Franco Venturi, *Settecento riformatore. III La prima crisi dell' Antico Regime 1768-1776*, Τορίνο, Einaudi, 1979, σ. 22-73: «La rivolta greca».

γησαν τῆ δυσπιστία τῶν Ὀρθοδόξων καὶ γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν βιβλίων ποὺ τυπώνονταν στὴ Δύση. Ἕνα παράδειγμα: τὰ *Εὐχολόγια* ποὺ τὸν 16ο καὶ 17ο αἰώνα τυπώνονταν στὴ Βενετία περιεῖχαν εὐχὴ μὲ τὴν ἀκόλουθη φράση: «ὁ τῶ Κορυφαῖω Πέτρῳ ταύτην τὴν ἐξουσίαν δούς, ὥστε ἁμαρτημάτων διδόναι τὴν ἄφεσιν» καὶ ἄλλες παρόμοιες. Οἱ διατυπώσεις αὐτὲς δὲ φαίνεται νὰ ἐνοχλοῦσαν ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰώνα ποὺ ἀρχίζουν νὰ διορθώνονται στὶς νέες ἐκδόσεις: «ὁ τοῖς σοῖς Μαθηταῖς καὶ Ἀποστόλοις...»⁴.

Μίλησα διεξοδικὰ γιὰ μιὰ ἀπὸ τὶς κριτικὲς ἀποτιμήσεις τοῦ Δημαρᾶ γιὰ ἓνα φαινόμενο τῆς ἱστορίας τῆς παιδείας γιὰ τὸ ὁποῖο διέθετα κάποια ἐρευνητικὴ περιουσία καὶ νομίζω ὅτι διαπιστώσαμε πόσο ἔτοιμος ἦταν νὰ κατανοήσει φαινόμενα ποὺ δὲν εἶχαν ἐρευνηθεῖ καὶ νὰ διατυπώσει τόσο πλαστικὰ τὴν προσέγγισή του ὥστε τὰ μεταγενέστερα ἐρευνητικὰ ἀποτελέσματα νὰ μὴν κλονίζουν τὴ δική του διατύπωση. Γράφει τὸ 1939: «ἡ ἱστορία τῶν γραμμάτων προϋποθέτει μιὰ κριτικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου τῆς ἢ ὁποία θὰ φανεῖ στὴ διάταξή τοῦ ἔργου, στὴν ἐκλογή τῶν ἔργων ποὺ ἀναλύονται κ.τ.λ., ἀλλὰ ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ μὴν ἐκφρασθεῖ ἐνδελεχῶς»⁵.

Τὸ δεύτερο παράδειγμα ποὺ δείχνει νομίζω ἀνάγλυφα τὴν πορεία τοῦ Δημαρᾶ ἀπὸ τὶς πρῶτες κριτικὲς ἀποτιμήσεις στὴν ἀναζήτηση μαρτυριῶν καὶ τὴ συνεκτίμηση περισσοτέρων παραμέτρων, ἐκτιμώντας τὰ ἐρευνητικὰ συμπεράσματα τῶν ἄλλων ἀλλὰ κυρίως τὴ δική του προσωπικὴ ἐρευνητικὴ συμβολή, εἶναι ἡ προσπάθειά του νὰ κατανοήσει καὶ νὰ ἐντάξει καλύτερα στὸ σχῆμα τοῦ συνθετικοῦ τοῦ ἔργου τὴν ποιητικὴ συλλογὴ *Ἀνθη Ἐδλαβείας* ποὺ ἐκδόθηκε στὴ Βενετία τὸ 1708 ἀπὸ τὸ διευθυντὴ καὶ τοὺς σπουδαστὲς τοῦ Φλαγγινιανοῦ Φροντιστηρίου.

Στὴν πρώτη ἐκδοσὴ τῆς *Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας* (1948) ἡ συλλογὴ θεωρεῖται «σταθμὸς ὅμως ποὺ μοιάζει πολὺ μ' ἓνα τέρμα, εἶναι ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς νησιώτικης ρίζας τῆς φυτεμένης ἐπάνω στὸ ἰταλικὸ χῶμα», στὴ Βενετία ποὺ ὑπάρχει ἀπὸ παλιὰ συγκροτημένη ἀθηρῆ ἑλληνικὴ παροικία, ποὺ μιᾶ μιὰ γλώσσα ποὺ καλλιεργεῖται μακριὰ ἀπὸ τὶς πηγές τῆς καὶ πρόσφορα ἦρθε καὶ ἀκούμπησε ἐδῶ τὸ ὑπόλειμμα τοῦ χρυσοῦ κρητικοῦ αἰώνα. Ὅλα αὐτὰ ἔχουν ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργοῦνται σὲ κάποιο βαθμὸ μερικὲς ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις ποὺ κατὰ τὸν Δημαρᾶ ἀπαιτοῦνται γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ ποίηση: α) ζωντανὴ γλωσσικὴ παράδοση β) παράδοση τοῦ ἔντεχνου λόγου καὶ γ) μιὰ κοινωνικὴ συγκρότηση ποὺ νὰ ἀναζητᾶ τὴν ποίηση. «Τὰ *Ἀνθη Ἐδλαβείας*

4. Τρ. Ε. Σιλαβενίτης, «Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1536-1799)», *Θησαυρισμάτα* 14 (1977) 148-149.

5. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Δημοτικισμὸς καὶ κριτικὴ. Δοκίμιο συνθέσεως», *Νέα Ἑστία* 26 (1939) 1499-1500 [Τεύχος 309, 1-11-1939, Ἀφιερωμένο στὰ Πεντητάχρονα τοῦ Δημοτικισμοῦ].

δείχνουν ως ποῦ μπόρεσε νὰ φτάσει μέσα στὸ ἀρμόδιο πολιτισμικὸ κλίμα ὁ ποιητικὸς λόγος μας» μὲ συνέτα τέλειες τεχνικῆς κατασκευῆς καὶ γλωσσικῆς ἐπεξεργασίας ἀξιόλογης, ἔργα τοῦ γραφείου, σπουδαστῶν ποῦ δὲν συνέχισαν νὰ καλλιεργοῦν τὴν ποίηση, εὐεργετημένα ἀπὸ τὴ νεανικὴ δροσιὰ τῶν δημιουργῶν τους καὶ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἰταλικοῦ περιβάλλοντος μὲ στοιχεῖα μπαρόκ καὶ τὴ λόγια παράδοση τῆς Σχολῆς ἀπὸ τὴν ὁποία «βγαίνει μιὰ ζωηρὴ ἑλληνικὴ μνήμη μιὰ αἴσθησις τῆς πολιτιστικῆς ἐνότητος μέσα στὸ χρόνον»⁶.

Συνολικὰ μιὰ μετρημένη καὶ ἑλλειπτικὴ τοποθέτησις, ποῦ ἀπέφυγε ὅλα τὰ λάθη καὶ τὶς ὑπερβολὰς τῆς προηγούμενης βιβλιογραφίας μὲ μόνη ἐξάιρεση τὴν ἀπόδοση τῶν ἀνώνυμων ποιημάτων τῆς συλλογῆς. Ἀκολούθησε ἡ ἀνατύπωση τῆς συλλογῆς τὸ 1950 ἀπὸ τὸν Ἄγγελο Παπακώστα⁷, ἐνῶ ἀπὸ τὶς μετέπειτα συμβολὰς πρέπει νὰ σημειωθοῦν, κυρίως ἡ βιβλιοκρισία τῆς ἀνατύπωσης ἀπὸ τὸν Αἴνο Πολίτη (1952)⁸ καὶ ἡ μελέτη τοῦ Γιώργου Βαλέτα (1958)⁹. Οἱ συγχύσεις ἕμως παρέμειναν γιὰτὶ καὶ τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τοὺς συντάκτες τῶν κειμένων τῆς συλλογῆς ἦταν λίγα καὶ ἡ θρησκευτικο-πολιτικὴ κρίσις μέσα στὴν ὁποία ἔζησε ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Βενετίας στὰ χρόνια τῆς συλλογῆς γεννοῦσε πολλὰς ἀπορίες.

Στὰ 1961, 1962, 1963 συστηματικότερα καὶ ἀργότερα εὐκαιριακὰ, ὁ Δημαρὰς ἐρευνᾷ στὶς Βιβλιοθήκες καὶ τὰ Ἀρχεῖα (ἀλλὰ καὶ τὰ βιβλιοπωλεῖα καὶ παλαιοπωλεῖα) τῆς Βενετίας καὶ τῆς Πάδοβας. Καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὰ Ἄνθη Ἑλλάβειας ζητήματα εἶναι στοὺς στόχους τῶν ζητήσεών του. Τὰ συμπεράσματά του ἀποτυπώθηκαν σὲ 3 μελετήματα α) γιὰ τὸν Ἀντώνιο Στρατηγὸ (1967)¹⁰ β) γιὰ τὰ Ἄνθη Ἑλλάβειας (1974)¹¹ ἐνῶ τὸ γ) παραδόθηκε γιὰ ἐκτύπωση ἀλλὰ δὲν τυπώθηκε ποτέ¹², καὶ ἐνσωματώθηκαν σταδιακὰ στὶς ἐκδόσεις τῆς Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (31964, 61975).

6. Κ. Θ. Δημαρὰς, Ἱστορία... ὕ.π., τ. Α' (1948) σ. 111-113· τ. Β' (1949) 235.

7. Ἄνθη Ἑλλάβειας εἰς τὴν Μετάστασιν τῆς Θεομήτορος Μαρίας. Ἀνατύπωσις ἀπὸ τὴν ἐκδοσὶν τοῦ Φλαγγιανοῦ Ἑλληνομουσεῖον Βενετίας ἈΨΗ. Πρόλογος Γιάννη Βλαχογιάννη. Ἐπιμέλεια - Σημειώσεις κ.τ.λ. Ἀγγέλου Ν. Παπακώστα. Μεταφράσεις ἀπὸ Ἱταλικὰ Ἑσμ. Νόβα, Ἀθήνα, Ἀστὴρ, 1950 σ. λβ' + 106.

8. Αἴνος Πολίτης, «Ἄνθη Ἑλλάβειας [...]», Ἑλληνικά 12 (1952) 198-219.

9. Γ. Βαλέτας, «Τὰ Ἄνθη Ἑλλάβειας». Μιὰ πικρὴ ἀναγεννητικὴ ἀναλαμπὴ τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Νέα Ἐστία 64 (1958) Τεῦχος Χριστουγέννων ἀρ. 755, σ. 98-119.

10. Κ. Θ. Δημαρὰς, «Ἀντώνιος Στρατηγός. Βιβλιογραφικὴς ἐρευνες», Ὁ Ἐρωτιστὴς 5 (1967) 1-8 + 4 εἰς. [= Ἱστορικὰ Φροντίσματα. Α' Ὁ Διαφωτισμὸς καὶ τὸ κορίφωμά του, Ἀθήνα, Πορεία, 1992, σ. 62-70, 269-270].

11. Κ. Θ. Δημαρὰς, «Βιολογικὰ στὴ μελέτη τῆς συλλογῆς "Ἄνθη Ἑλλάβειας"», Μηνυμῶνον Σοφίας Ἀνωτάτης Βενετίας, Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο, 1974, σ. 336-349 [= Ἱστορικὰ Φροντίσματα. Α' Ὁ Διαφωτισμὸς καὶ τὸ κορίφωμά του, Ἀθήνα, Πορεία, 1992, σ. 130-138, 281-285].

12. Στὴν πρώτη ὑποσημείωσις τῆς μελέτης του γιὰ τὸν Ἀ. Στρατηγὸ (1967), τὴν

Χρησιμοποιώντας τὰ βιογραφικά στοιχεία πού ἐντόπισε γιά 7 ἀπό τούς 12 συνεργάτες τῆς συλλογῆς ἐπιβεβαιώνει τήν ἀποψη τοῦ Λίνου Πολίτη ὅτι ἡ σειρά τῶν συνεργατῶν εἶναι ἱεραρχημένη, ἐντοπίζοντας τὸ κριτήριό της: τὴν ἡλικία. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ τὸν διευκολύνει στὴν ἀπόδοση καὶ τῶν ἀνώνυμων ποιημάτων στὸν συγγραφέα τοῦ προηγούμενου ἐπώνυμου ποιήματος. (Ίδέα τοῦ Κ. Σάθα πού εἶχε ἀμφισβητηθεῖ). Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐνσωμάτωσε στὴν τρίτη ἐκδοση τῆς *Ἱστορίας* (1964)¹³.

Ἡ συμβολὴ τοῦ Δημαρᾶ κλείνει μὲ τὴν τοποθέτηση τοῦ ἔργου μέσα στὴν ἐποχὴ του, μὲ ἀναφιλάφηση ὅλων τῶν γεγονότων στὴν ἑλληνικὴ παροικία τῆς Βενετίας. Οἱ σχέσεις τοῦ Μελέτιου Τυπάλδου μὲ τὸν καθολικισμό καὶ τὴν παπικὴ προπαγάνδα, ἡ πολιτικὴ του συνείδηση καὶ τὸ ὄραμα τῆς συμβολῆς τοῦ Πάπα στὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τοὺς Τούρκους σὲ μιὰ ἐποχὴ πού ἀκόμα οἱ ἐλπίδες ἀπὸ τοὺς πολέμους στὴν Ἀνατολὴ δὲν ἔχουν χαθεῖ. Ἡ ὁμολογία πίστεως στὸν καθολικισμό τοῦ Τυπάλδου καὶ τῶν ὀρθοδόξων ἐφημερίων τῆς Βενετίας καὶ ἡ καταδίκη της ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο μὲ τὴν παρέμβαση καὶ τῆς ἀντίπαλης μερίδας, πού εἶχε τελικὸ ἀποτέλεσμα τὴ διάλυση τῶν ὀραμάτων καὶ τὸν διασκορπισμὸ τῆς πλειάδας τῶν νέων ἀνθρώπων. «Οἱ αὐτὰ θὰ ἐνσωματωθοῦν καὶ στὴν ἕκτη ἐκδοση τῆς *Ἱστορίας* (1975)¹⁴.

Σκοπὸς τῆς συλλογῆς ἦταν «νὰ τιμῆσει τὸν Μητροπολίτη Φιλαδελφείας, δηλαδὴ Βενετίας, Μελέτιο Τυπάλδο. Τὸ πρόσωπο τοῦ Μελετίου Τυπάλδου, πολὺ ἀμφισβητημένο ὡς σήμερα, φαίνεται ἄξιο περισσότερης προσοχῆς καὶ τιμῆς: ἴσως μποροῦμε νὰ δοῦμε σ' αὐτὸν ἕνα ἀντίστοιχο τῶν ἐθνικῶν πόθων τοῦ Κύριλλου Λούκαρη: αὐτὸς ἰδεάσθηκε τὴν ἀνόρθωση τοῦ γένους ἀπὸ τὴ συμπαράσταση τῶν Διαμαρτυρομένων, ὁ Τυπάλδος ἀπὸ τῶν Καθολικῶν».

Παρακολουθήσαμε τίς διαδοχικὲς προσεγγίσεις τοῦ θέματος ἀπὸ τὸ 1948 ὡς τὸ 1975. Οἱ πρῶτες κριτικὲς ἀποτιμήσεις ἐλαφρῶς διορθωμένες καὶ πλουτισμένες παραμένουν στὸ κείμενό του. Τὰ συμπεράσματα τῶν ἐρευνῶν τῶν ἄλλων καὶ κυρίως ἡ δική του γενναία ἐρευνητικὴ συμβολή, τοῦ ἔδωσαν τὴ δυνατότητα νὰ φωτίσει τὸ θέμα ἀπὸ περισσότερες πλευρές.

Ἰσως ἦταν κοντὰ σ' αὐτὸ πού τὸ 1986 προσδιόριζε ὡς ἰδανικὸ γιὰ τὸν ἱστορικό: «Ἡ ἀναλυτικὴ θεώρηση τοῦ φαινομένου, τὸ περιγράφει μὲ ὅση λεπτομέρεια γνωρίζουμε ἢ μὲ ὅσες λεπτομέρειες φρονοῦμε ὅτι χρειάζονται γιὰ νὰ κα-

ὁποία ἐπανελάβε καὶ στὴν ἀνατύπωση τοῦ 1992, ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, σημειώνει: «Εἰδικὴ μελέτη μου γιὰ μερικὰ ζητήματα σχετικὰ μὲ τὰ *Ἀθηνα Ἐυλαβείας* πρόκειται νὰ ἐκδοθεῖ στὸ *Τετράδιο Τέταρτο* (στὴν μνήμη τοῦ Ἀνδρέα Καμπᾶ). Γιὰ τίς βενετικὲς ἔρουνες τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ: Βασιλικὸν Ἰδρυμα Ἐρευνῶν (ΒΙΕ), *Ἐπετηοίς* 3 (1961) 96-99· 5 (1963) 96-97. — *Θησαυρίσματα* 1 (1962) κζ'. — *Τετράδια Ἐργασίας* 1 (1982) 9-10, 36.

13. Στὸ σῶμα τῆς *Ἱστορίας* (1964) σ. 111-113 καὶ στὸ *Παράρτημα* (1965) σ. 531.

14. Στὸ σῶμα τῆς *Ἱστορίας* (1975), πού ἔχει ἐνσωματωμένο καὶ τὸ *Παράρτημα* σ. 111-113 καὶ 541-542. Στις ἐπόμενες ἐκδόσεις 6η, 7η καὶ 8η δὲν ἔγιναν ἀλλαγές.

ταστέϊ γνώριμο καθευκτὸ στὸν ἀναγνώστη. Ἡ συνθετικὴ θεώρηση τοῦ φαινομένου θὰ τὸ ἐντάξει σ' ἓνα σύνολο ἄλλων φαινομένων σὲ χρονολογικὴ ἢ εἰδολογικὴ συσχέτιση· θὰ δώσει ἔτσι ἀληθινὰ τὸ νόημα τῆς ἱστορίας, ἢ ὅποια, εἴπαμε, δὲν εἶναι ἀφήγηση χρονολογικὴ τῆς διαδοχῆς διαφόρων φαινομένων ἐπιμέρους γνωστῶν, ἀλλὰ εἶναι προσπάθεια ἐξαγωγῆς κάποιων γενικῶν γνώσεων ἢ ἀντιλήψεων ἀναφορικὰ μὲ τὴν Ἐπιστήμη αὐτὴν. οἱ ὁποῖες ἐμφανίζονται ὡς συνιστάμενες τῶν ὅσα γνωρίζουμε»¹⁵.

Ἦταν ἴσως ἓνα ἀπὸ τὰ παραδείγματα πρὸ τοῦ ἔδιναν τὴ χαρὰ ὅτι ἄφησε «τὴν ἐπιστήμη μας λίγο ἢ περισσότερο προχωρημένη ἀπὸ ὅσο τὴν ἐβρῆκε»¹⁶, καὶ σ' ἐμᾶς τὴ βεβαιότητα ὅτι γιὰ τὴ δουλειὰ μας εἶναι προϋπόθεση τὸ ταλέντο καὶ ἡ μεγάλη προετοιμασία καὶ ἀκόμη εὐεργετικὴ ἢ ἀφοσίωση στὴν ἔρευνα πρὸ ἔχει τοὺς δικούς της ἔρους.

15. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος. Ἡ ἐποχὴ του — ἡ ζωὴ του — τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, 1986, σ. 8-9.

16. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφοτισμὸς*, Ἀθήνα, Ἐρμῆς, 1977, σ. ιδ' καὶ 1989, σ. ιδ' (χωρὶς ἀλλαγές).